

Noord-Hollandse kwakzalvers uit vroeger eeuwen (I)

C.N. M. Renckens

Geschiedenis wordt geschreven door overwinnaars. Van en over de verliezers en underdogs hoor je later meestal niet veel meer. Dat geldt ook voor de historia medicinae, die tot voor kort een verhaal vertelde van wetenschappelijke vooruitgang, gedragen door Grote Mannen, die aan de medische jeugd ten voorbeeld werden gesteld en als rolmodel dienden. Talrijk zijn de boeken met titels als *Groote strijders tegen ziekte en dood* (Thiel, 1944). En zij bevatten veel waarheid en moois.

Inmiddels is er naast die positivistische en educatief getinte medische geschiedschrijving een andere stroming ontstaan, vooral gesteund door niet-medici. Deze historici, die medisch-inhoudelijk vaak minder op de hoogte zijn dan de amateur-medisch historici die vanouds de historia medicinae domineerden maar die wel professionelere en wellicht objectievere historici zijn, hebben meer aandacht voor de andere partijen die zich in het verleden ook op de 'medische markt' bewogen. Door mensen als de Brit Roy Porter en in ons land door Frank Huisman is er in de medische geschiedschrijving meer aandacht uitgegaan naar de concurrenten, die vaak als kwakzalvers werden betiteld door de officiële medici. Toch is de geschiedschrijving over deze categorie 'kwakzalvers' nog altijd een achtergebleven gebied en er is zeker behoefte aan een goed overzichtswerk op dit gebied. In mijn proefschrift heb ik – alleen op basis van secundaire literatuur – getracht een beknopte geschiedenis van de vaderlandse kwakzalverij te schrijven, maar dat moet veel beter en uitgebreider kunnen. Toen ik vorig jaar het eervolle verzoek ontving om voor het Historisch Genootschap Heelkunde te spreken over Noord-Hollandse kwakzalvers uit vroeger eeuwen moest ik dan ook op zoek naar enkele geschikte kandidaten en het kostte mij toch nog wel enige moeite om hen voldoende interessants te kunnen opdissen. Uiteindelijk ging het lukken en kon ik hen drie capita selecta voorleggen. Tot de jaren '70 met de opkomst van de alternatieve geneeskunde, die immers de kwakzalverij van onze tijd vertegenwoordigt, was de kwakzalverij stevig in handen van drie hoofdstromingen, namelijk de krakers, de magnetiseurs en de kruidendokters. Van elk van die stromingen zal ik in een caput selectum een verre voorganger behandelen en daarbij zal ik teruggaan

---

*'Tijdens de kuur moet worden afgezien van het gebruik van visschkoppen en al wat van het varken komt alsmede koemelk'.
(Bijsluitertekst Fistelpot)*

---

naar respectievelijk de 17de eeuw, de 19de eeuw en opnieuw de 19de eeuw. In deze eerste aflevering de geschiedenis van een 19de eeuws kruidenmiddel.

De Westfriese fistelpot • In de medische vragenrubriek 'Gezond & Wel' van *De Telegraaf* werd in 2005 een vraag over de behandeling van fistels beantwoord door vaste medewerker en huisartsacupuncturist Rob Bekkering. Een week later schreef hij in die rubriek: 'U reageerde in groten getale op onze brief van vorige week over fistels. Vooral het flinke aantal brieven, e-mails en telefoontjes uit West-Friesland was opvallend. In de contreien van Alkmaar en Hoorn is bij drogisten en apotheken de zogenoemde fistelpot verkrijgbaar, waarmee fistels worden bestreden. Het betreft een soort (kruiden)pasta die je moet innemen. Volgens geheim familie-recept uit Ursem! Onze lezers zweren erbij. Wij danken u hartelijk en hebben uw reacties naar de briefschrijfster doorgestuurd.'

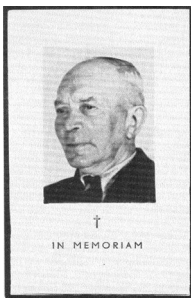
Als men even googelt naar het woord fistelpot komt men ook al snel op websites waar door lijders aan de ziekte van Crohn wordt gediscussieerd over de waarde van dit middel.

De populariteit van deze lokale lekkernij, die zowel uit- als inwendig gebruikt kan worden is niet van vandaag of gisteren, want de Hoornse apotheker Kleikamp schreef in zijn proefschrift in 1951: 'Onder de vele volksmiddelen welke heden ten dage in Nederland en

vooral in West-Friesland in omloop zijn, neemt de zogenaamde Fistelpot nog steeds een zeer voorname plaats in.'

Op 18 augustus 1962 wijdde het *Noord-Hollands Dagblad* een artikel aan Jan Ursem (1902-1966), die in Nibbixwoud woonde en behalve tuinder en wethouder, ook aanbieder was van de fistelpot, een pasta gemaakt volgens een al 150 jaar doorgegeven familiegeheim. Dit middel genoot een aanzienlijke reputatie als middel ter genezing van de zogenaamde beenderziekte (osteomyelitis), maar ook voor andere ongeneeslijke kwalen ging menig Westfries 'aan de fistelpot', hetgeen hij maar beter voor zijn dokter geheim kon houden. Jan Ursem hield zitting in Hoorn en Schagen en verzond de fistelpot op aanvraag ook aan Nederlandse emigranten in Australië, Nieuw Zeeland en Canada. Over het recept wilde Ursem niets zeggen behalve dat een flink percentage roomboter als bindmiddel diende. Op de pot stond de volgende gebruiksaanwijzing: 's morgens twee uur voor het ontbijt en twee uur na het avondeten een flinke eierlepel. Tijdens de kuur moest worden afgezien van 'het gebruik van visschkoppen en al wat van het varken komt alsmede koemelk'.

Oorsprong • Er zijn meerdere verhalen in omloop over de herkomst van dit middel, maar Molenaar geeft als meest waarschijnlijke dat Nicolaas Ursem (1802-1883) de eerste fistelboer is geweest. Deze Nibbixwouder boer verleende rond 1825 eens onderdak aan een zieke zwerver/koopman afkomstig uit het oosten des lands, die nergens een slaapplek kon vinden. De gast werd ernstig ziek met hoge koorts en verbleef wekenlang op Ursems boerderij. Hij wilde geen medische behandeling maar verzocht Klaas Ursem bepaalde kruiden te plukken, waarvan hij de werking goed kende, afkomstig als hij was van een doktersfamilie. Hij slaagde er niet alleen in zichzelf te genezen, maar deed dit ook en passant met een familielid die aan een botfistel leed. Als dank voor zijn gastvrijheid leerde de gast Klaas Ursem de geheime bereiding van deze pasta. Ursem werd succesvol aanbieder van het middel en op het bidprentje bij zijn overlijden stond vermeld: 'Jesus! Maria! Joseph! H. Kunera! In Uw godvruchtig aandenken wordt aanbevolen de ziel van zaliger Nicolaas Ursem, algemeen bekend en beroemd als bijzonder genezer van gevestigde fistuleuze kwalen.'

Klaas Ursem (1867-1959), derde generatie fistelboer

EENIGE MIDDELEN VOOR UITWENDIG GEBRUIK		139
	Jaarg	No.
Dermatose	1903	3.
Diapalmpleister.		
Prijs 22 Gr. f 1.-		
(Dr. C. PREY Jzn.)		
Domzalf	1928	11.
Gele Vaseline — Zwavel	Saliolzuur.	
(N. KEULEMANS).		
(J. DE JONG).		
Drudes of Schavonen zalf	1881	
Olijfolie 64 — Menie 32	Gele was 16	
Kamfer 1 — Olijfolie 2.		
(H. T. DE GROOT).		
Fistelpot van Klaas Ursem		
Poeder van Karwijzaad 30 — Poeder van		
Lavas 10 — Laurierbessen 40 — Wie-		
rook 10 — Sevenboom 30 — Poeder van		
Hertshoorn 10 — Kruidnagelen 5 —		
Witte peper 5 — Nootmuskaat 5 —		
Kruipend Hondsdraf 5 — Jeneverbessen		
10 — 2 eierdooiers — 1 K.G. versche		
roomboter.		
Fistelpot van Klaas Ursem	1920	7.
Bij nieuw onderzoek werd gevonden:		
Ranse boter — Phosphorzure kalk		
Plantenpoeders o.a. peper.		
(N. KEULEMANS).		
Fistulose	1904	8.
Kamferzalf.		
(D. VAN DER WEERD).		

Ursems panacee

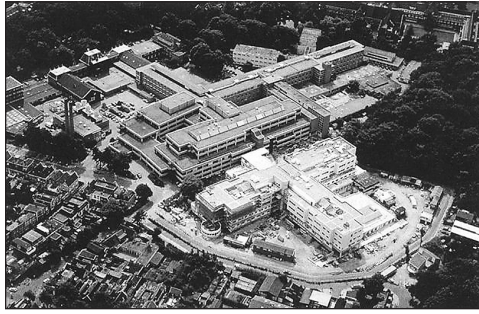
Het recept werd van generatie op generatie doorgegeven binnen de familie Ursem, waarbij er zich later twee concurrerende takken voordeden: de Nibbixwoudse en de Wognummer. Al kort na haar oprichting in 1880 wordt er in het *Maandblad van de Vereniging tegen de Kwakzalverij* (1882, No 1) melding gemaakt van dit kwakzalvsmiddel en wordt de samenstelling onderzocht en onthuld. Er werden door Laurens Ursem, zoon van Klaas, ook pogingen gedaan het middel in Amerika te verspreiden. Deze emigreerde in 1887 naar de Verenigde Staten. In 1920 wordt het nog altijd populaire middel opnieuw onderzocht door de VtdK: nu vond men 'Ranse boter, Phosphorzure kalk en Plantenpoeders o.a. peper' (*MtdK*, 1920, No 7). Behalve via advertenties en mond-tot-mond reclame waren er soms ook vooraanstaande patiënten die zich inzetten voor erkenning van het middel. Dat geschiedde onder het oude motto 'Er bestaan geen grotere leugenaars dan kwakzalvers, hun patiënten buiten beschouwing gelaten'. De priester Vis, eerst kapelaan te Den Haag en later rector van het S. Elisabethziekenhuis te Alkmaar, leed in de jaren dertig aan de 'beeneter' en lag daarmee in het ziekenhuis. Erg mededeelzaam waren zijn artsen niet maar als gevolg van zijn seminarie-

opleiding kon hij toch de gesprekken van zijn artsen enigszins volgen en toen hij de woorden 'fistula' en 'amputatio' opving wist hij hoe laat het was. Hij kreeg van zijn bisschop Callier toestemming om de Westfrieze fistelpot te proberen en zie: hij genas. Hij zou levenslang een pleitbezorger blijven van de fistelpot, hoewel hem dat herhaaldelijk in conflict bracht met de artsen van zijn ziekenhuis.

Huidige situatie • Na de ontwikkeling van de antibiotica en wetgeving die de verkoop van geheimmiddelen illegaal maakte kreeg de fistelpot het moeilijk. Apothekers stopten begin jaren '50 met de verkoop van het middel, maar drogisten gingen er mee door en dat geldt zelfs nog voor de dag van vandaag. Het is thans geen groot product meer, maar de geschiedenis leert ons hoe volstrekt nutteloze middelen door een geur van geheimzinnigheid, mond-tot-mond reclame van patiënten die anders ook genezen zouden zijn en een speculeren op de anti-autoritaire sentimenten ('Ik doe het toch, hoewel mijn dokter er niet in gelooft') zich bijna 200 jaar kunnen handhaven.

Slotbeschouwing • De kwakzalverij vormt het een na oudste beroep ter wereld en hardnekkig blijven soms oude kwakzalversmethoden voortbestaan, waarbij ze zich wel steeds vernieuwen en aanpassen aan de nieuwe tijd. De fistelboertjes zijn bijna geheel vervangen door natuurgenezers en orthomoleculaire genezers, hoewel dokter Vogel c.s. via stromannen en hun Nederlandse Vereniging voor Fytotherapie pogen de kruidengeneeskunde nog in stand te houden.

Het Alkmaarse St. Elisabeth ziekenhuis is na een fusie opgegaan in het Medisch Centrum Alkmaar (MCA), dat deel uitmaakt van de vereniging Samenwerkende Topklinische opleidingsZiekenhuizen. Die vereniging wordt gevormd door zesentwintig grote opleidende ziekenhuizen die – naar eigen zeggen – hooggespecialiseerde medische zorg kunnen verlenen. Kern van het samenwerkingsverband (STZ) van deze 'Teaching Hospitals' vormen de medisch specialistische opleidingen. De STZ-ziekenhuizen voelen zich – aldus hun *mission statement* - gezamenlijk verantwoordelijk voor 1. onderwijs en opleidingen in brede zin, 2. het bevorderen van hoogwaardige patiëntenzorg, topklinische behandeling en topreferente zorg en 3. toegepast wetenschappelijk onderzoek en zorginnovatie. In taakstelling en qua niveau hebben de topklinische opleidingsziekenhuizen overeenkomsten en overlapping met kleinere regionale ziekenhuizen en academische ziekenhuizen. Met beide niveaus hebben de

MCA, broedplaats rare therapieën

STZ-ziekenhuizen verwijs- en terugverwijsrelaties; met beide bestaan op veel gebieden samenwerkingsafspraken.

Al deze pretenties gaan moeiteloos op voor het MCA, want de afdeling medische oncologie heeft al jaren een intensief contact met het *Helen Dowling Institute*, dat hen leert hoe kankerpatiënten goed begeleid kunnen worden. Daarnaast is er een prima contact met het Van Praag Instituut (voorheen Parapsychologisch Instituut, Utrecht), dat het genoeg smaakt de door haar leidsvrouw Martine Busch (ook voor uw opleiding in *Therapeutic Touch!*) gefabriceerde CD *Gezonde verbeelding bij chemotherapie* te zien toegepast in het MCA. De parapsychologe en de MCA-oncologen zijn, blijkens een *Volkscrant*-interview vorig jaar, van mening dat ontspanning en geleide visualisatie een positief hebben op de werking van chemotherapie. In de augustus 2008-aflevering van het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Quest* stond een artikel over de op handen zijnde samenwerking tussen alternatieve en reguliere geneeskunde, waarin de tegenwoordig onvermijdelijke Von Rosenstiel, Keppel Hesselink en Martine Busch uitvoerig aan het woord kwamen. Opvallend was dat ook daar werd gesteld dat het MCA deze CD gebruikt. Er zijn inmiddels zelfs nog drie ziekenhuizen waar de CD, die 'uiteenlopende visualisatie-oefeningen bevat, specifiek gericht op een bepaalde kwaal of ingreep', in gebruik is genomen. Maar het MCA komt de eer toe dit product als eerste te hebben ontdekt. Het MCA is natuurlijk geen slecht ziekenhuis, laat staan een kwakzalvershol, maar de geest van wijlen rector Vis is er nog altijd tastbaar aanwezig. Curieus toch hoe die dingen soms kunnen lopen... ●

(In de tweede en laatste aflevering zullen de 17de eeuwse Jisper ledezitters en de 19de eeuwse Schermerhornse magnetiseur Wessel van der Lee aan bod komen.)

Literatuur.

Molenaar K. De Fistelpot, in: 45ste bundel v/h hist. genootschap 'Oud Westfriesland'. 1978. pag. 70-80., Archief Vereniging tegen de Kwakzalverij.